

A MAGYAR–TÖRÖK NYELVI KAPCSOLATOK

AGYAGÁSI Klára

A magyar–török nyelvi kapcsolatok a magyar nép és nyelv történetének korai szakaszában kezdődtek. Ilyen kapcsolatokra nyilvánvalóan az után kerülhetett sor, hogy a magyarok elődei kiváltak az ugor közösségből, és délebbre húzódva a magyar őshazában a nyelvükben zajló saját egyedi nyelvi változások fokozatos érvényre juttatása által létrehozták az ősmagyar nyelvi rendszert. Az ősmagyar lakosság a magyar őshazában dél felől már érintkezhetett a steppeövezetettel, ahol a népvándorlás aktuális folyamatainak eredményeképp török népcsoportokkal találkozhatott.

A források szerint török népcsoportok (különböző ogur és bulgár törzsszövetségek) a Kr. utáni 5. században jelentek meg Európában. Nem zárható ki, hogy a magyar–török érintkezés első laza formái a magyarok délnyugati irányú vándorlásának korai szakaszában már megkezdődtek, de az intenzív magyar–török történeti és nyelvi kapcsolatokra minden bizonnyal a Kazár Birodalom létrejötte után, a 7. század második felében, a magyaroknak a Don–Kubány folyók közén való megtelepedését követően került sor. A kapcsolatok ettől kezdve megszakítás nélkül folytatódtak az Etelközbe való áttelepülés során, sőt a honfoglalás idején és az Árpád-korban is, egészen a tatárjárásig.

A magyar–török nyelvi kapcsolatok e hosszú intervalluma alatt a magyar nyelvet jelentős, legfeltűnőbb módon a szókészletben megragadható török hatás érte, és ez a hatás korán felhívta magára a kutatók figyelmét.

A 18. század első felétől tudósok sora tárgyalta a török–magyar nyelvviszonyt és egyes török–magyar szóegyezéseket. A kutatásnak e korai szakaszában, az összehasonlító-történeti módszer megjelenésének kezdetén az a közkeletűnek mondható vélekedés terhelte az összehasonlító-történeti vizsgálatokat, mely szerint a nyelvrokonság kimutatása egyúttal egy nép etnikai rokonságát is meghatározza. A későbbi kutatások során azonban egyre inkább bebizonyosodott, hogy a nyelvi adatokra épülő összehasonlító-történeti kutatások eredményeinek a nyelv történetén belül van relevanciájuk.

A magyar nyelv török elemeinek első monografikus feldolgozása, mely Gombocz Zoltán nevéhez fűződik, a török szókészleti elemeket korai nyelvi érintkezések eredményeképp értelmezi. Gombocz korszakos jelentőségű művében, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki, 1912) című könyvében fekteti le hosszú időre a módszertani alapjait a török jövevényszavak vizsgálatának. E műtől veszi kezdetét a magyar nyelv török jövevényszavainak három (korai, vagyis honfoglalás előtti, középső, azaz kun-

kipcsak és kései, azaz oszmán-török hódoltság kori) időrendi rétegbe való sorolása, ahol az időrendi besorolás egyúttal rámutat a konkrét török átadó nyelvre. A korai réteg forrásaként Gombocz azért nevezi meg a bulgár-török nyelvet, mert hangtani kritériumok (az *r* és *l* mássalhangzók jelenléte az összes többi török nyelvben előforduló *z* és *š* helyén) adnak erre alapot. A korai nyelvi kapcsolatok hangtani kritériumok alapján való bizonyítása érdekében a bulgár-török nyelv egyetlen mai leszármazottjának, a csuvasnak kiemelt szerepet tulajdonít.

A következő nagy előrelépés a téma átfogó vizsgálatában Ligeti Lajos életművében tárul fel. Ligeti feladatának tekintette, hogy felrajzolja minden egyes vizsgált magyar szó teljes török nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi hátterét (ezek esetleges altaji összefüggéseivel együtt), és mérlegelje a valószínű donornyelvi hangalakokat. Ugyanakkor a pontos donornyelvi rekonstrukciót nem vállalta.

Az 1960-as évek elejétől ezzel párhuzamosan folyt a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárának* (TESZ) kiadásra való előkészítése, majd három kötetben való megjelentetése. Ebben egy helyütt állt rendelkezésre valamennyi, időközben feltárt, török eredetűnek tartott jövevényszó a teljes török adatbázissal, ami kiegészült a magyar alakok történeti és nyelvjárási forrásadataival, vagyis a párhuzamos magyar adatbázissal. Ez az adatbőség tette lehetővé az átadó alakok rekonstrukcióját és hozta felszínre azt a meglepő tényt, hogy a török jövevényszavak túlnyomó többsége nem hordoz csuvasos hangtani kritériumokat.

E helyzet következményeképp is értelmezhető, hogy Ligeti a következő nagymonográfiájában (1986) a hangsúlyt a csuvas elődje mellett donornyelvként szóba jöhető egyéb (oguz és kipcsak) török nyelvek hangtani kritériumainak a bemutatására, a török–magyar nyelvi kapcsolatok történeti hátterére, időrendjére, a török és a magyar hangtörténet konvergens fejlődésére helyezi. Az 1986-os monográfia az átvételek korának kérdésében hoz újat, a kölcsönzések időrendjét Ligeti kiterjeszti az Árpád-korra. De Ligeti minden igyekezete ellenére sem oldja meg a donornyelvi problematikát.

A magyar nyelv török jövevényszavait végül a TESZ német nyelvű, átdolgozott kiadása (*Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Benkő 1993–1997) tartalmazza. De annak ellenére, hogy a korábbi művekhez képest a történeti turkológia, a bulgár-török nyelvi ág és a kontaktusnyelvészeti metodológia kutatása hatalmasat lépett előre, az EWUng csak az újabb keletű etimológiai szakirodalom feldolgozása szintjén újult meg. A 20. század végén tehát, dacára annak, hogy 1912-től kezdődően öt korszakos jelentőségű mű született a magyar–török nyelvi kapcsolatok témájában, alapvető kérdések maradtak megválaszolatlanul, és fontos nemzetközi kutatási eredmények adta továbblépési lehetőségek maradtak kihasználatlanul.

E körülmények indokolták olyan új alap kutatás megindítását az ezredfordulón, amely a történeti nyelvtudomány 21. századi nemzetközi színvonalán, valamennyi elérhető nyelvi forrás alapján, a magyar és külföldi háttér kutatási eredmények lehetőleg teljes körének felhasználásával képes a magyar–török nyelvi kapcsolatok vonatkozásában minden korábban nyitva hagyott és a kontaktusnyelvészeti által felvetett új kérdéseket is megválaszolni. Az új kutatási eredmények Róna-Tas András és Berta Árpád *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* címmel 2011-ben Wiesbadenben megjelent nagy monográfiájában 1494 oldalon láttak napvilágot.

A nagy monográfia nyelvi korpusza alapvetően a TESZ és az EWUng szóállományán alapul. Az új kiadvány alkotói azonban kutatásukba nemcsak a korábban már biztos vagy valószínűen török eredetűnek meghatározott irodalmi nyelvi szavakat vonták be, hanem a vitatott eredetűeket, az ismeretlen eredetűeket, az archaizmusokat és olyan tájszavakat is, amelyeknél – kunsági elterjedtségüknek fogva – nagy valószínűséggel jöhetett szóba a török származtatás. Ugyancsak etimológiai elemzés tárgyává váltak olyan magyar tulajdonnevek – köztük török közsőzóra visszamenő földrajzi nevek és tisztségnévi eredetű személynevek, melyek hangtani vagy művelődéstörténeti szempontból az átadó vagy a befogadó nyelv számára fontos információt hordoztak. Nem kerültek be viszont a korpuszba a magyar törzsnevek, minthogy korábban felvetett török származtatásukat az újabban előkerült források és az újabb török történeti szóképzési kutatások nem erősítették meg.

A kutatás kezdetén a szerzők 561 címszót választottak ki adatgyűjtés céljára. A végeredmény tanúsága szerint ebből 70 elutasított etimológia született, további 72 korábban önálló címszó más címszavak alá lett besorolva, minthogy kiderült származékjellegük. 419 olyan címszó maradt, amelyet török etimonnal lehetett kapcsolatba hozni. Minthogy a vizsgálat elején körvonalazódott, hogy a 419 címszóból 35 könnyen leválasztható volt mint biztos kun jövevény, így a fennmaradó 384 esetében kellett a donornyelvi problémát megoldani. Ez a szóállomány a korábbi kutatások szerint vagy r-török (bulgár-török) kritériumokat mutatott fel, vagy sem az r-török, sem a másik (z-török) nyelvi ág szempontjából nem volt kritériumhordozó. Róna-Tas András még az új kutatás megkezdése előtt publikálta munkahipotézisét, melyben javasolta, hogy a donornyelv kérdését kronológiai és területi alapon definiálják, kikerülve azt a csapdát, ami a kritérium nélküli szavaknak valamely – a forrásokban előforduló – ótörök kori népnév alá történő hibás besorolásából fakadhat. Ómaga nevezte el nyugati ótöröknek mindazon nyelvváltozatok összességét, melyek a magyar–török kapcsolatok idején (a 7–13. század között) Kelet-Európában jelen voltak és potenciális donornyelvi változatokként szóba jöhettek, és ez a szemléletmód tette lehetővé, hogy az új

kutatásban a magyar nyelvet végső fokon mint a nyugati ótörök kutatásának forrását jelenítse meg.

Az új kutatásban a szerzők részben megőrizték a magyar turkológia tradicionális módszertani hagyományát, nevezetesen a történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazását. Másrészt azonban számos, a korábbi kutatásoktól eltérő célkitűzésük volt.

Először) Induktív etimológiai vizsgálat lefolytatása, mely során a magyar nyelvi alakok alapján konstruált adatok szolgáltatják a vizsgálat kiindulópontját – nem pedig fordítva. A szerzők a magyar hangalakokból, ezek hangtani, szerkezeti, alaktani elemzéséből kívántak eljutni előbb a recipiensnyelvi változathoz, majd a török átadó alakokhoz és azok sajátosságaihoz.

Másodszor) Megfelelő nyelvreírési mód használata, mely lehetővé teszi olyan donor nyelv leírását, melynek nincsenek egykorú írott emlékei.

Harmadszor) A donornyelvi képzett szavakban a török szóképzési modellek meghatározása.

Végül) A kontaktológiai szempont érvényesítése: a török nyelv hangtani és alaktani elemei beilleszkedésének rekonstrukciója az aktuális magyar hangtani és alaktani rendszerbe.

Az induktív tárgyalási módot szemlélteti az etimológiai szócikkek szerkezete. A szócikkek első eleme az úgynevezett „fej”, ami a szócikk tömörített etimológiai levezetéseként értelmezhető. Ez első helyen tartalmazza a magyar szó mai magyar helyesírású (legtöbbször) irodalmi nyelvi alakját, jelentését, majd ezt követi a magyar történeti blokk, melyben a címszó első történeti előfordulásának dátuma, eredeti írásképe, az írásképek fonetikai értelmezése jelenik meg. Ennek a végén következik a magyar nyelvtörténeti forrásadatok alapján (többnyire a 10. század utánra) megállapítható ómagyar alakváltozat, melyet követ a még korábbi (ősmagyar korra tehető) recipiensnyelvi alak rekonstrukciója.

Az ősmagyar recipiens alak megállapítása egy olyan előzetes vizsgálaton nyugszik, melynek részletei a monográfia későbbi fejezetében vannak kifejtve: ez nem más, mint az ugor alapnyelv fonológiai rekonstrukciója, és az alapnyelvi fonémák változási menetének a leírása a bomló őszugortól a korai ősmagyaroktól át a kései ősmagyarokkal bezárólag. Az őszugor és ősmagyar rekonstrukció azonban nem állt rendelkezésre a korábbi finnugrisztikai és magyar nyelvtörténeti kutatásokban. Ezt egy turkológusnak, Róna-Tas Andrásnak kellett elvégeznie ahhoz, hogy saját szaktudományában meg tudja valósítani kitűzött célját. Ez a páratlanul fontos és az eddigi kutatásokból teljesen hiányzó láncszem teszi lehetővé ugyanis, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak átvételi folyamatában a magyar nyelv mint forrás felől megalapozottan lehessen eljutni a donornyelvi rekonstrukcióhoz. Nyilvánvaló, hogy a feladat nagyon nehéz volt, de született egy eredmény, mely az összehasonlító-történeti

módszernek ugor nyelvi anyagon való korrekt alkalmazásán nyugszik. Lehet, hogy ezt az eredményt a későbbiekben árnyalni fogja a finnugrisztika, de úttörő volta vitathatatlan, és megléte már a mostani formájában is jelentősen emeli a magyar–török nyelvi kapcsolatok tudományos leírásának módszertani színvonalát.

A donornyelvi rekonstrukciók természetesen nem egyedül az ősmagyar recipiensnyelvi rekonstrukciókon nyugszanak. A nagymonográfia szerzői olyan etimológiai adatbázist állítottak össze, amely nyelvtörténeti korszakoként, írástípusoként tartalmazza a recipiensnyelvi alakok török megfelelőit a teljes török nyelvcsalád minden ágára vonatkozóan az összes ma ismert írott és szóbeli forrásból. A donornyelvi rekonstrukciók megállapítása azért nehéz és különleges, mert a szerzők úgy kívánnak rekonstruálni egy ótörök kori nyelvváltozatot, hogy ennek a nyelvváltozatnak nincsenek egykorú belső írott emlékei, amelyek primer forrásként lennének használhatók (a dunai-bulgár töredékes fejedelmi listák erősen romlott állapotban maradtak fenn, és eleve nem jelentős mennyiségű nyelvi anyagot tartalmaznak), de még a középtörök korszakból is csak igen kevés belső forrás, a volgai-bulgár sírfeliratok állnak rendelkezésre. Nyilvánvaló, hogy a csuvas adatok a donornyelvi rekonstrukció során fontos szerephez jutnak. A szerzők a csuvasból vagy a volgai bulgárból származó adatokat akkor is idézik, amikor ezek esetenként a csuvasban nem őrződtek meg, hanem csak jövevényszóként élnek tovább a Volga-vidék finnugor vagy kipcsak nyelveiben, vagy átkerültek az oroszba vagy az oszétba, néha a korai mongolba. A török nyelvtörténeti adatbázis annyira részletes, hogy a donornyelvi rekonstrukciókhoz megfelelő támpontként szolgál. A szerzőknek sikerült a nyugati ótörök nyelv magánhangzó- és mássalhangzó-állományát meghatározniuk, méghozzá a magyar–török nyelvi kapcsolatok időtartamát három alkorszakra osztva, és a korszakok közötti hangváltozások eredményeit a magyar nyelvbe került példákon szemléltetve. Ebben elkülönül az r-török nyelvváltozatoknak és a z-török (kun) nyelvnek a változási rendje, ami megalapozza Róna-Tasnak azt a vélekedését, hogy a nyugati ótörök nyelvváltozatot mint a kelet-európai térségben a tatárjárás előtt beszélt domináns török nyelvet legcélszerűbb ogurként megnevezni (szembeállítva a köztörök oguzzal). Ez a megoldás azt az újabb felismerést engedi meg, hogy a tatárjárás előtt a kelet-európai térségben sokféle néven jelentek meg ugyan török törzsek és törzsszövetségek, de a differenciált etnikai vagy politikai csoportosulások nem jelentik egyúttal ezek népességének éles nyelvi differenciáltságát.

A donornyelvi rekonstrukció természetesen nemcsak a tőszavak hangalakjának a rekonstrukcióját jelenti, hanem a képzett szavak hangalakjának és teljes

morfémaszerkezetének a rekonstrukcióját is. E tekintetben a nagymonográfia ismét teljesen új utakon jár.

A morfológiai fejezetben a szerző – itt már csak Róna-Tas – egyfelől szétválasztja az ótörökben idegen eredetű szavakat, az idegen eredetű, de török képzővel képzetteket, a nyugati ótörök eredetű, de harmadik nyelv közvetítésével a magyarba érkezetteket, valamint a belső keletkezésű ótörök képzett szavakat, másfelől tárgyalja a homofón magyar deverbális verbumképzőkre gyakorolt török hatást.

A recipiensnyelvi és donornyelvi alakok szembesítése (különösen a képzett szavak esetében) lehetővé teszi annak a folyamatnak az újraértelmezését, hogy mi is történt valójában a jövevényszó-kölcsönzés során. Ez a kérdés már azért is figyelmet érdemel, mert a könyv nem csak a közvetlen kölcsönzésű szavakkal foglalkozik, hanem azokat az átvételeket is tárgyalja, amelyek az elszlávosodott nyugati ótörök nyelvű avarok nyelvéből került az ősmagyarba, vagy a nyugati ótörökből keleti szláv közvetítéssel érkeztek nyelvünkbe.

Róna-Tas a kölcsönzési folyamat tudományos leírásában is túllép a történeti nyelvészetben tradicionálisnak számító gyakorlaton azzal, hogy az ótörök jövevényszavakat kódmásolási eredményekként kezeli. A kódmásolás Lars Johanson definíciója szerint az a folyamat, mely során valamely forrásnyelvnek az egyidejűleg működő aktív reprodukciós eszközrendszere (nyelvi kódja) részleges vagy teljes mértékben másolás tárgyává válik és a célnyelvben reprodukálódik.

A kódmásolás a magyar nyelv török jövevényszavai vonatkozásában meglepő eredménnyel zárult. Az ősmagyar korszak során nem épültek be idegen hangok a magyar hangrendszerbe, hanem a nyelv hanghelyettesítések különböző típusaival küszöbölte ki néhány hang idegenségét. Noha képzett szavakban jelentős számú török szóképző morféma került a magyar nyelvbe, ezek nem keltek önálló életre. Kiváltképp nem szorították ki a magyarban már meglévő, belső keletkezésű, funkcionálisan hasonló szóképző elemeket. A magyar nyelv finnugor és ugor alapokon álló nyelvi kódja nem sérült, amellet, hogy a kétnyelvűség bizonyos társadalmi csoportokban a kapcsolatok során nem zárható ki. Megalapozottan állítható, hogy a magyar-török nyelvi kapcsolatok kezdetén két, tipológiailag hasonló (agglutináló), de genetikusan egymástól teljesen különböző hangtani és alaktani rendszer találkozott, és a török rendszer hatása nem akadályozta azokat a nyelvi változásokat, amelyek a magyar nyelv fonológiai és morfológiai rendszerének ősmagyar kori individuális változási folyamataiként váltak ismertté.

Állattartás

barom, bika, bölény, borjú, ünő, ökör, tinó,
tulok, sajt, író, köpü, ártány, disznó, sertés,

gyapjú, szűcs, kos, ürü, toklyó, kecske, tyúk,
tojik, kuvasz, karám, ól, tőzeg, vályú

Növénytermesztés

arat, árok, árpa, boglya, borsó, búza, csalán,
csepű, dara, eke, gaz, gyékény, gypű, katáng,
kender, komló, kóró, kéve, orsó, őrlő, sarló,
szérű, tarló, tiló, torma

Gyümölcstermesztés

gyümölcs, szőlő, bor, szür-, körte, alma, dió,
kőkény, som

Halászat

csabak, söreg, tok, gyalom, gyertya, hajó, szaka,
vejsze, vék

Solymászat

bese, turul, herjó, karvaly, keselyű, sólyom,
szongor

A magyar nyelv által kölcsönzött szavak jelentéstani vallomása megerősíti, hogy a magyarság a nyugati ótörökökkel folytatott kapcsolatai során a nagyállattartó nomadizmust mint gazdasági létformát vette át. Ehhez kiegészítésként társult a növénytermesztés, a zöldség- és gyümölcstermesztés néhány ága, de kísérte ezt az életformát a hálóval való halászat és a solymászat is.

Vallási, társadalmi terminológia

báj, bálvány, boszorkány, bölcs, táltos bűvös,
igéz, kép, imád, sárkány;
betű, böjt, bűn, bocsát, búcsú, egyház, ünnep,
gyónik, gyarló, gyász, erkölcs, gyűlölet, koporsó
börtön, kín, érdem, erő, bíró

Jelentős számban van képviselve a jövevényszavak között részben a nomadizmushoz kötődő természeti vallási, részben a társadalmi és politikai élet jelenségeit megnevező terminológia. Az új kutatás kulturális-civilizációtörténeti tanulsága, hogy a magyarság a törökséggel folytatott kapcsolatai során finnugor nyelvű, de török műveltségű néppé vált. Végül, Róna-Tas és Berta monográfiájának tudománytörténeti jelentősége, hogy a nyugati ótörök nyelvváltozat magyar nyelv által megőrzött szóállományát mint élő nyelvi forrást a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhetővé, sőt a továbbiakban megkerülhetetlenné tette. A továbblépés lehetősége a magyar–török nyelvviszony vizsgálatában a mondattan irányába mutat. Ugyancsak hozhat eredményt a kun-kipcak réteg további kutatása a határon túli, elsősorban erdélyi magyar és kárpátaljai nyelvjárásokban.